

ilem
YAYINLARI

okumak iyidir...

İlmi Etüdler Derneği

Aziz Mahmut Hüdayi
M. Halk C. Türbe
Kapısı S. No: 13
Üsküdar - İstanbul
Tel: 0216 310 43 18
Faks: 0216 310 43 18
yayin@ilem.org.tr

**İSLAM DÜŞÜNÇESİNDE
VİCDAN KAVRAMI**

Editörler: Yunus Cengiz & Selime Çınar

İLEM Kitaplığı No: 25
İslam Ahlak Düşüncesi Serisi No: 16
ISBN: 978-625-7800-95-2
EISBN: 978-625-7800-94-5

2. Basım, Mart 2023

Yayın Yönetmeni: *Yusuf Temizcan*
Yayına Hazırlık: *Betül Sezgin*
Musahhah: *Zeynep Düzen Akman*
Kapak Tasarımı: *Beyza Nur Onurcanı*
İç Tasarım: *Abdullah Fuad Kılınçlı*

© İLEM Yayınları 2023

Tüm yayın hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek
tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla
çoğaltılamaz.

Baskı ve Cilt

Hazar Reklam Matbaacılık
Sertifika No.: 26482
İskitler / Ankara
Telefon: +90 312 278 50 77

İLEM Yayınları, İLEM (İlmi Etüdler Derneği) ve Nobel Akademik Yayıncılık ortak markasıdır.

İSLAM DÜŞÜNÇESİNDE VİCDAN KAVRAMI

Editörler
Yunus Cengiz & Selime Çınar

ilem
YAYINLARI

İçindekiler

Sunuş vii

Önsöz xi

Birinci Bölüm: Farklı Düşünce

Geleneklerinde Vicdan

Kavramının İçerimleri 17

Hanefi Usul Geleneğinde Vicdaniyyat

Kavramı: Ahlaki Bilincin Nesnel Doğası 19

Vicdan ve Vicdani Önermeler

(*Vicdaniyyat*) Arasındaki İlişki..... 55

Batı Felsefesi Tarihinde

Genel Hatlarıyla Vicdan.....107

İkinci Bölüm: Kelam ve Felsefede

Vicdanın Problematik Zemini 139

Cahız'ın Düşüncesinde Vicdanın

Gerçekleşim Seyri ve Denetlenmesi 141

Kadi Abdülcebbar'da İlahi Uyarıcı ya da

Vicdan: Hatır Kavramı Etrafında Bir İnceleme 179

İbn Sina'da Ahlaki Bilincin Gerçekleşmesi 215

İhsanın Ahlaki Motivasyonu:

Fahreddin er-Razi Açısından Bir Çözümleme 247

Vicdan Kavramının Nasirüddin Tusi'nin Ahlak Düşüncesindeki Temelleri	281
Vicdan Kavramına Eleştirel Bir Yaklaşım: Müneccimbaşı Ahmed Dede'de Ahlaki Şuur Hali.....	345
Dizin	381
Yazarlar Hakkında	391
Notlar	395

Sunuş

Ahlak alanı geniş bir ilimler ağını ilgilendirmektir. Bizatihi pratiğe dönük sonuçlar vermesi her an ortaya çıkan eylemlerle onu ilişkili kılarken, yapılacak eylemin bilgisi ve ona dair meselelere dönük düşünce üretimi ise teorik olan yöne işaret eder. Pek çok alanı ilgilendirmesi ve insan eylemleriyle olan irtibatı sebebiyle ahlak disiplini, derinlemesine incelenmeyi hak etmektedir. Bugüne dair düşünce üretecek bizlerin sahih bir birikimi tesis edebilmemiz ise öncelikle İslam düşüncesi içerisindeki ahlaki tüm yönleriyle bilmemiz gerekmektedir.

Bu amaca binaen 2013 yılından itibaren bünyesinde yer alan kurumlara strateji ve politika üreten bir kurum olan İlim Kültür Eğitim Derneği (İLKE) ve İlmi Etüdler Derneği (İLEM) olarak İslam Ahlak Düşüncesi Projesi'ni başlattık. 2017 yılı itibariyle beşinci yılını tamamlamış olan projede çok sayıda faaliyet ve yayın gerçekleştirildi. Geniş katılıma açık olan Ahlakın Temeli ve Ahlaki Müeyyide Üzerine Konuşmalar Dizisi'nde alana dair önemli sorunlar masaya yatırıldı. İslam ahlak düşüncesinin temel özellikleri, ahlaki önermelerin kaynağı ve İslam düşüncesinde ortaya çıkmış mizaç teorileri hakkında nitelikli

sunumların yapıldığı yuvarlak masa toplantıları düzenledik. Bunun dışında daha özel konular üzerine çalıştaylar gerçekleştirdik. Böylece alanın daha önce üzerinde durulmayan meselelerine dair nitelikli katkılar ortaya çıktı. Konuşmalarda ve yuvarlak masa toplantılarında yapılan sunumlar projede yer alan akademisyenler tarafından makaleye dönüştürülerek kitaplarda yayımlandı. Ayrıca müteahhir dönem ahlak düşüncesini takip etmek adına büyük bir kıymeti haiz olan Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye geleneğini takip edebileceğimiz yedi ayrı şerhi proje içerisinde yayımladık. Böylelikle ilgili literatürü takip etmek isteyen araştırmacıların istifadesine sunmuş olduk. Öte yandan proje kapsamında miladi VIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla gelinceye kadar ahlak alanında yer alan yazma eserlerin tamamının kataloglamasını yaptırarak ilke.org.tr adresinde online olarak erişime açtık. Bu önemli çalışma ile ahlak alanına dair tüm birikimi bir arada görme imkanına kavuştuk. Bir hafıza tazeleme olarak da görülebilecek bu çalışma ile ahlaka dair yapılacak yeni araştırmalara ciddi bir ivme kazandırmış olduk.

Elinizde bulunan İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı adlı eser, proje içerisinde 3-4 Haziran 2016'da gerçekleştirilen İslam Düşüncesinde Vicdan Çalıştayı'nda yapılan sunumların makalelerinden oluşmaktadır. Vicdan ve onunla ilişkili kavramlar etrafında ortaya çıkan meseleleri farklı düşünce geleneklerine atıfla incelemeyi amaçlayan eser, İslam Ahlak Düşüncesi Projesi Serisinde daha önce yayımladığımız Ahlakın Temeli, İslam Ahlak Literatürü: Ekoller ve Problemler, İslam Düşüncesinde Mizacı Teorileri, İslam Düşüncesinde Ahlaki Önergelerin Kaynağı, Ahlak ve Başkası: Modern Felsefe ve İslam Dü-

şüncesinde Öteki, Ahlak ve Müeyyide: Ahlakın Anlamı ve Sınırı Üzerine Konuşmalar ile Dini ve Felsefi Düşüncede Niyet adlı çalışmaların tamamlayıcısı niteliğinde.

Bu vesileyle proje koordinatörü Ömer Türker ve koordinatör yardımcısı Kübra Bilgin Tiryaki'yi; kitabın editörleri Yunus Cengiz ve Selim Çınar'ı verdikleri emeklerden ötürü tebrik ediyorum. İLKE ve İLEM olarak yürüttüğümüz bu projenin nitelikli çalışmalara vesile olmasını temenni ediyorum.

Prof. Dr. Lütfi Sunar
İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği
Yürütme Kurulu Başkanı

Önsöz

Çağımızda gelişen olayların yanı sıra etrafımızdan ve uzak diyarlardan hemen hemen her gün gelen insana ve doğaya ilişkin üzücü haberler, içimizde oluşan his ve ahlaki bilinci soruşturmamızı zorunlu kılmaktadır. Bilincin bu durumunun kavramsal hali olan vicdanın hem tarihsel köken hem de içerik açısından kapsamlı ve girift olduğunu söylemek zor değildir. Zira vicdan hakkındaki soruşturmaların köklerini bir taraftan Antik Yunan ve Helen kültürü ile Hristiyan düşüncesine bir taraftan da İslam düşüncesinin ilk dönemlerine kadar götürmek mümkündür. Vicdan kavramının geniş bir tarihsel yelpazeye sahip olması onun içeriğinin de bir o kadar geniş olmasını beraberinde getirmiştir. Nitekim vicdan bazen psikolojik içeriği ile “iyi davranışlar sergilemek için insan fitratında bulunan ve ondan meydana gelen bir istek” olarak bazen epistemolojik yönüyle “canlının kendisinde meydana gelen bütün psikolojik etkinlikleri algılamasını sağlayan şuurlu hali” bazen de ahlaki yönüyle “insana mahsus olup onun niyet ve eylemlerini ahlaki ölçülere göre değerlendiren denetleme sistemi” olarak tanımlanmıştır.

Bu çalışmada vicdan konusu genelde İslami gelenekler üzerinden işlenmektedir. Amacımız, günümüzde sıklıkla “ahlaki bilinç” anlamında kullanılan vicdan kavramının bu geleneklerdeki karşılığını saptamaktır. Böylece insanı doğru eyleme teşvik eden içsel halin sorunsallaştırılma biçimini, farklı alanlardaki yansımalarını, psikolojik ve teolojik temellerini bu gelenekler açısından ele almaktır. Elinizdeki eserin oluşması için yaptığımız çalıştaydaki tartışmalardan ve bu eseri oluşturan metinlerden anlaşıldı ki İslam düşünce geleneğindeki yerini bulan vicdan kavramının ve ona dair içeriğin saptanması iki tür tecrübeyle mümkündür. Birincisi bu gelenekteki metinlerde literal olarak geçen vicdan kavramının tahlilidir. Bu kavram klasik İslami metinlerde genellikle epistemolojik bağlamda sezgi anlamında geçmekte olup kişinin kendisinde bulunduğu bilgi olarak; çok az metinde ise bilginin yanı sıra ahlaki bağlamı da çağrıştıracak şekilde geçmektedir. Ahlaka dair her farkındalığın aynı zamanda bilginin de konusu olduğunu düşündüğümüzde kavramın epistemik yönünün vurgulanması bu kavramın ahlaki tarafının da olmadığını göstermez. İkincisi ise literal olarak vicdanın geçip geçmemesine bakmaksızın bir eylem karşısındaki eyleyenin ahlaki farkındalığının oluşmasını sağlayan zihinsel halleri ve pratik sonuçlarını çözümlmeyi hedefleyen metinleri ele almaktır. Bu tecrübeyi gerçekleştirmek için İslam düşüncesinde yer alan birçok kavramın bu hedefe uygun olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Nefs nazariyelerinin hayal, vahime ve nazari akıl bahisleri; bilgi bahislerinde geçen basiret, kalp ve akıl kavramları ile ahlaka dair risalelerde insanın seviyeleri olarak ifade edilen nefsi levvame ve nefsi mutmainne aşamaları bunlardan bazılarıdır.

Bu şekildeki bir çalışmayla ahlak psikolojisine dair klasik metinleri tekrar yorumlama imkanını bulacağımızı ve bir anlamda İslam ahlak felsefesinin yeniden üretimine bir katkı da sağlamayı da umuyoruz.

Kitapta yer alan metinler vicdan mefhumunu İslam düşünce geleneğindeki muhtelif düşünürlerin görüşleri üzerinden ele almaktadır. Bunlara bir giriş niteliğinde olmak üzere Şengül Çelik “Batı Felsefesi Tarihinde Genel Hatlarıyla Vicdan” isimli makalesinde vicdan kavramının Yunanca ve Latince kökenini ele alarak kavramın dini ve seküler arkaplanını incelemekte; filozoflar ve teologlar üzerinden Batı düşüncesindeki seyrini ele almaktadır. İslam düşünce geleneklerinden, kelim geleneğinde vicdan konusu Cahız ve Kadi Abdülcebbar üzerinden ele alınmaktadır. Mutezile’ye mensup olan Cahız’ın vicdana dair son derece dikkat çekici görüşleri Yunus Cengiz’in, “Cahız’ın Düşüncesinde Vicdan’ın Gerçekleşim Seyri ve Denetlenmesi” isimli makalesinde irdelenmektedir. Cengiz, Cahız açısından vicdanın ahlaki değerlendirme bakımından neden yeterli olmadığını soruşturmaktadır. Mutezile’nin önemli teorisyenlerinden olan Kadi Abdülcebbar’ın vicdana dair düşünceleri Osman Demir tarafından “Kadi Abdülcebbar’da Vicdan; Hatır Kavramı Etrafında Bir İnceleme” isimli makalede ele alınmaktadır. İlgili makalede Kadi Abdülcebbar’ın yanı sıra Ebu Ali el-Cübbai ile Ebu Haşim’in havatır düşüncesi ele alınmakta, bu üç düşünürün görüşleri birbirlerine atıfla tartışılmaktadır. İslam felsefesi geleneğinde vicdan kavramı ise bu geleneğin temsil gücü en yüksek isimlerinden olan İbn Sina’da incelenmektedir. Gürbüz Deniz, “Ahlaki Bilincin Gerçekleşmesi” isimli makalesinde ahlaki oluşmasını İbn Sina açısından

işlemektedir. Tahkik dönemi denildiğinde akla ilk gelen isimlerden olup Eş'ari geleneğe yakın olan Fahreddin Razi'nin vicdana dair görüşleri, onun "daiyyetü'l-ihsan" kavramı çerçevesinde işlenmektedir. Yunus Cengiz, "İhsanın Ahlaki Motivasyonu: Fahreddin Razi Açısından Bir Çözümleme" isimli makalesinde ihsana sevk eden saikin zihinsel temellerini Fahreddin er-Razi'nin güdü teorisi üzerinden soruşturmaktadır. Tahkik döneminden İbn Sinaacı çizgide olan Nasirüddin Tusi'nin ahlaki bilince dair yaklaşımı Anar Gafarov'un "Vicdan Kavramının Nasirüddin Tusi'nin Ahlak Düşüncesindeki Temelleri" isimli makalesinde vicdana denk düşebilecek Tusi kavramları çerçevesinde ele alınmakta ve vicdanla ilişkisi kurulmaktadır. Dini ilimlerin metodolojisine karşılık gelen usul-i fıkhıta vicdan kavramının hem literal olarak yer aldığı hem de ahlaki bilince karşılık gelecek şekilde kullanıldığı hususu Ömer Türker tarafından tartışılmaktadır. Türker, "Hanefi Usul Geleneğinde Vicdaniyyat Kavramı: Ahlaki Bilincin Nesnel Doğası" isimli makalesinde Hanefi usul-cü Sadrüşşeria'nın vicdan düşüncesini açığa çıkarmakta ve İslam düşünce gelenekleriyle ilişkisini kurmaktadır. Osmanlı döneminin parlak isimlerinden olan Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin vicdan kelimesini literal olarak ahlak ilmi bağlamında kullandığı Asiye Aykıt tarafından ortaya konulmaktadır. Aykıt'ın "Vicdan Kavramına Eleştirel Bir Yaklaşım: Müneccimbaşı Ahmed Dede'de Ahlaki Şuur Hali" isimli makalesinde Müneccimbaşı'nın nefis ve ahlak düşüncesinden hareketle vicdan tasavvurunu ortaya çıkarmaktadır. Son olarak Ali Tekin "Vicdan ve Vicdani Önermeler (*Vicdaniyyat*) Arasındaki İlişki" isimli makalesinde vicdan ve vicdaniyat kavramlarının mantık geleneğindeki izini sürmektedir.

Bu eserin meydana gelmesinde birçok kişinin emeği geçmiştir. Bu çalışmanın meydana gelmesinin her aşmasında bizleri destekleyen ve İslam Düşüncesinde Vicdan alıştayı'na ev sahipliği yapan İLKE ve İLEM Derneklerine müteşekkiriz. Çalışmanın başından sonuna kadar bizimle birlikte olan, yol gösteren ve bizleri cesaretlendiren Ömer Türker'e ne kadar teşekkür etsek azdır. Bu çalışmanın koordine edilmesinde ve nihayete ermesinde Kübra Bilgin Tiryaki'nin çok katkısı olmuştur. Kendisine teşekkür ederiz. Çalıştayda bildiri sunan ve bu kitapta yer almak üzere bildirimlerini metne döküp bizimle paylaşan hocalarımıza ayrı ayrı teşekkürlerimizi sunuyoruz. Ayrıca alıştaya iştirak ederek sorularıyla ve katkılarıyla konunun derinleşmesini sağlayan tüm katılımcılara medyun-u şükranız.

Yunus Cengiz & Selime ınar